

Шербо РАСТОДЕР

ПИТАЊЕ СЕЉАЧКИХ ДУГОВА У ЦРНОЈ ГОРИ 1918-1941

Доминантна социјална групација у Црној Гори између два рата били су сељаци. Према попису из 1921. године, пољопривредно становништво чинило је 85,3% укупног становништва. Тај проценат се за следећих десет година смањило на 79,1%, или за 6,2%. Југословенски просјек 1921. године био је 78,9% а 1931. године 76,5%. Упоредни подаци показују да се у периоду 1921-1931. године удио пољопривредног становништва у Црној Гори смањивао брже од југословенског просјека. Већи удио пољопривредног становништва 1931. године имала је Босна и Херцеговина за 3,3%, док је у Србији био мањи за 1,7%, у Хрватској за 2,5%, Македонији за 5,2% а у Словенији за 18,8%.¹ Наведени проценти недвосмислено указују на претежно аграрни карактер земље у цјелини и у Црној Гори посебно. Међутим, да би се у потпуности схватио економски положај сељака у Црној Гори, битно је указати на структуру његовог посједа. Од 13.892 km² укупне површине у Црној Гори, на пољопривредно земљиште отпадало је 38,6%, на шуме 43,7% и на неплодно земљиште 17,7%. Највећи дио пољопривредног земљишта чинили су пашњаци и ливаде, а мањи дио оранице. Према попису из 1931. године број газдинстава у Црној Гори износио је 60.600. Према структури газдинства и површина јасно је уочљива доминација ситног посједа, што потврђује и следећа табела:

¹ П. Радусиновић, н. д., 231-233.

Табела: Структура газдинстава 1931. године

<i>КатГ (ha)</i>	<i>БројГ</i>	<i>% УкБр</i>	<i>П (ha)</i>	<i>% УкП</i>
0,01 – 0,50 I	7.292	12,1	20.341	0,7
0,51 – 1,00	79.541	13,2	6.115	2,1
1 – 2	12.190	20,31	18.347	6,4
2 – 5	16.923	28,2	55.557	19,4
5 – 10	9.063	15,1	63.923	22,3
10 – 20	4.589	7,6	62.885	21,9
20 – 50	1.712	2,9	505.181	17,6
50 – 100	293	0,5	19.130	6,7
100 – 200	35	0,061	4.685	1,6
200 – 500	7	–	1.959	0,7
преко 500	2	–	1.780	0,6
<i>Укупно</i>	60.600	100	286.937	100

Легенда: КатГ (ha) – Категорија газдинства у интервалу од – до хектара

БројГ – Број газдинстава

% УкБр – Процент од укупног броја

П (ha) – Површина у хектарима

% УкП – Процент од укупне површине

Из наведене табеле види се да су посједи до два хектара били најбројнији (27.436 газдинстава, или 45,6%). С обзиром на начин производње, степен развијености и примјене агротехничких мјера, радило се о нерентабилном посједу. Ситни земљишни посјед био је карактеристичан за цијелу земљу, и у том смислу Црна Гора није била изузетак. У Црној Гори био је нешто већи проценат посједа до 5 ha (73,8%) од укупног броја у Југославији, гдје су посједи до пет хектара чинили 67,8% од укупног броја. У Црној Гори, поред Которског среза, који је имао највећи проценат газдинстава до два хектара (82%), велики број газдинстава испод два хектара имали су Андријевачки, Барски, Подгорички и донекле Бјелопољски, док су газдинства изнад 20 ha, углавном, била на подручју Никшићког и Цетињског среза,² познатих по недостатку обрадиве земље.

Селјак у Црној Гори био је власник сопственог земљишта и слободни произвођач. Ширењем Црне Горе отпочео је процес укидања феудалних односа у новоослобођеним крајевима³ тако да су до

² Спасоје Меденица, н. д. 34-39; Види: Обрен Благојевић, *Црногорско сељаштво између два свјетска рата*, ИЗ, 3-4 (1981), 103-116.

³ Види: Саво П. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, Подгорица 1925; о томе је детаљно писао др Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912)*, Титоград 1959.

1918. године чифчијски односи, углавном, били укинати. „Глад за земљом” је био главни социјално-економски проблем у Црној Гори. Тај проблем није био ријешен до уједињења, а ни касније, и поред тога што се црногорски сељак, усљед аграрне пренасељености, исељавао, печалбаро, па чак и „правио” земљу, стварајући у кршевима плодне „терасе”. Јачање државе као институције у Црној Гори покушљивало је њено издржавање. То је утицало на повећање пореских обавеза сељака. Сељак је до новца могао доћи продајом вишка производа (уколико их је имао), одласком у печалбу (у Америку, или друге прекоморске земље). Позитивне стране тог процеса биле су повећане количине здравог новца које су пристизале у Црну Гору, упознавање са многим техничким достигнућима у прекоморским земљама, начином живота и сл. Негативне стране биле су што је тиме слабљена одбрамбена моћ земље, а црногорски сељак стицао је и навику да се „луксузира”, нерационално трошећи новац на неке елементе малограђанског престижа (гошћење, крштења, гардеробу и сл.).⁴ Покушаји појединих црногорских интелектуалаца да печалбаре упуте практичним упутствима у начин и могућност рационалног утрошка зарађеног новца нијесу имали значајнијег ефекта.⁵ У Црној Гори сељак је ријетко улагао у рационализацију производње и бољу продуктивност, споро мијењајући устаљени начин обраде земље, уз употребу дрвене ралице. Према подацима објављеним 1929. године у Зетској области било је 30.200 ралица, 3557 плугова и 967 дрљача. На 100 ha зиратне земље долазило је у просјеку 50,33% ралица, што је био далеко највећи проценат у Југославији (друга је била Ужичка област са 33,4%). Истовремено на 100 ha у Зетској области било је просјечно 5,83% плугова (мање је било у Мостарској 0,50%, Бихаћкој 1,7%, Сарајевској 3,40%, Брегалничкој 3%, док је највећи проценат био у Љубљанској области 37%, Мариборској 35,8%, Крушевачкој 33,50% итд).⁶

Позната је чињеница да је једно од основних занимања сељака било сточарство. Према расположивим подацима бројно стање сточке у Црној Гори (у границама до 1912) било је:

⁴ Види: Душан И. Бољевић, *Социјално стање Црне Горе*, Југославенски социјални алманах, Београд 1939, 32.

⁵ Види: Nikola Đonović, *Nekoliko uputstava našim iseljenicima*, New York 1920.

⁶ Банкарство 1929, бр. 12, 572/VI; Статистика пољопривредног алата у краљевини Југославији.

Табела: Бројно стање стоке

	1921.	1931.	1911.
коња	10.116	11.550	21.924
магараца	3.810	4.933	
мула	1.230	772	
говеда	82.067	74.866	98.385
свиња	10.542	15.064	36.753
оваца	238.576	284.983	742.583*
коза	75.515	112.74	
пернате живине		129.074	
кошница		16.760	25.799

* Оваца и коза.

Наведени подаци показују да је у периоду 1921-1931. године број крупне стоке био мањи од оног из 1911. године. Релативно споро обнављање сточног фонда уништеног у ратовима 1912-1918. године карактерисала је и његова дегенерација слободним укрштањем. У Црној Гори је сељаке посебно погодило губљење тржишта стоке у Италији и Француској, потом немогућност продаје на унутрашњим пијацама, које су услед неразвијеног саобраћаја имале карактер локалног тржишта, на којем је, због повећане понуде, стока продавана у бесцење. Према подацима из 1928. године из Црне Горе је у Грчку и на Малту извезено стоке у вриједности од 6,2 милиона динара, што је била занемарљива ставка и далеко мања од извоза прије 1918. године.⁷ Слично је било и са рибарством на Скадарском језеру које је значајно партиципирало у привредном животу Црне Горе.⁸

Живот сељака био је под све већим утицајем индустријске производње која је својим јефтиним производима утицала на уништавање ручне производње, којом су, углавном, подмириване потребе живота на селу. Продирање индустријских производа на село утицало је на гашење многих заната. То је значајно условљавало мијењање живота сељака који су се све више „индивидуализирали” пропадањем старих патријархалних задруга заснованих на крвном сродству и унутрашњој подјели рада.⁹ Сељак је постојао све више зави-

⁷ Благота Радовић, *Привредне прилике у Црној Гори*, 21-24.

⁸ Исто, 26/27.

⁹ Павле Чубровић, *Положај сељака у нашем сувременом друштву*, Наше село 1929, 547-548.

сан од „градске производње”. Тежећи да свој положај приближи положају „варошког” становништва сељаци мигрирају према граду, што су поједини савремени аутори, без основа, третирали као „моралну” кризу села.¹⁰ С обзиром на то да својом производњом често није могао подмити ни своје егзистенцијалне потребе, посебно у житарицама (према подацима за 1928. годину у Зетској области недостајало је 197,2 kg зрнасте хране по једном становнику),¹¹ са економског аспекта сељаку у Црној Гори није одговарао ни пораст цијена пољопривредних производа (1918-1926), нити њихов пад (1927-1931). Због недостатка, или, пак, немогућности да пласира вишак производа, сељак у Црној Гори налазио се увијек пред изазовом и проблемом како да обезбиједи новац којим је морао платити државне дажбине, набавку индустријских производа, школовање дјеце, недостајуће количине хране. Новац, углавном, није имао прилике да стекне сопственим радом, услед недостатка посла, иако је држава отварањем јавних радова (најчешће изградњом путева) покушавала да ублажи овај проблем, нити продајом евентуалног вишка својих производа. Да би преживио, или, пак, омогућио својој дјечи да побјегну од сиромаштва (школовањем), сељак се задуживао код оног ко је имао новац. То су били новчани заводи, али далеко више и чешће то су били сељани и родбина која је имала новца, најчешће поједини пензионери, трговци, учитељи и свештеници. С обзиром да дуг веома често није могао вратити, сељак се све више задуживао покушавајући на тај начин да одложи сопствену пауперизацију и пролетеризацију. Један од најбољих познавалаца положаја црногорског сељаштва, Станко Даниловић, писао је 1928. године: „Давањем новца под зеленашки интерес данас се баве и свештеник и учитељ и чиновник и свако ко год има новца. Живјети на туђ рачун и богатити се на лак начин – то је идеал данашњице”.¹² Процес раслојавања на селу био је евидентан и посебно је убрзаван у ткз. „гладним” годинама.

Препуштен сам себи, без осмишљене државне политике, неспособан да се сам организује, сељак је, покушавајући да поправи свој економски положај, инвестирао у будућност (школовање дјеце), от-

¹⁰ Н. Ђоновић, *Патријархалност, привредне прилике и нова духовна стремљења у Црној Гори*.

¹¹ Банкарство 11, 1928, 525/V; У том смислу у неповољнијерн положају била је само дубровачка област са недостајућих 246,2 kg по становнику.

¹² Станко Даниловић, *Задужење сељака*, Записи 1928, 244.

плаћивао приспјеле дугове и тражио од државе да ријеша његове проблеме (отварањем јавних радова, насељењем, исушењем, мелиоризацијом и сл). Немоћ државе подстицала је склоност ка радикалним рјешењима. У таквим условима може се узети као тачан опис црногорског сељака у једном раду Николе Ђоновића, гдје га он описује као „средњовјековног човјека дијелом” свог живота, али истовремено и као реформатора и револуционара, анализирајући историјски архетип и стварност у животу Црногораца.¹³ Организовање земљорадничких задруга у Црној Гори ишло је далеко спорије него у другим крајевима земље.¹⁴ Иако су прве задруге на овом подручју биле организоване још 1908. године, у периоду 1918-1929. било је основано тек 8 мјесних задруга и то захваљујући, прије свега, *Закону о земљорадничком кредиту* по којем се задруга појављивала као посредник у дистрибуцији кредита. На тај начин задруге су постале више формално покриће за бржи долазак до кредита, него што су биле институције за подизање и унапређење пољопривреде.¹⁵ Истовремено пропао је покушај из 1924. године да се оснује *Земљорадничка задружна штедионица* као акционарско друштво, с циљем „да развија код сеоског свијета смисао за штедњу и радност и да помаже пољопривреду”.¹⁶

У таквим условима посебно тежак проблем за сељаке је било питање њихових дугова. Овај проблем није био историјски нова поја-

¹³ Види: Никола Ђоновић, *Патријархалност...*

¹⁴ О задругарству види: Др Михаило Вучковић, *Историја задружног покрета у Југославији, 1918-1941*, Београд 1966.

¹⁵ Види: Б. Радовић, н. д. 11, Извјештај ТИЗК у Подгорици за 1931, стр. 19.

¹⁶ Иницијатива за оснивање Земљорадничке задружне штедионице а. д. у Подгорици покренута је 1924. године. Њено оснивање је, чак, потврдило МИТ решењем од 30. IX исте године. Била је замишљена као акционарско друштво с почетним капиталом од милион динара и са 10.000 акција. Као оснивачи пријавили су се Лука Пиштелић, адв.; др Никола Кешељевић, Ијекар, Милета Поповић, упр. Основне школе, Андрија Шкерковић, благајник Савеза зем. задруга, Милулин Беговић, окр. агроном у пенз., Миљан Лазовић, упр. поште, Ристо Вујачић, адв. Мићо Вукчевић, школ. надз., Радуле Радовић, дир. Савеза зем. Задруга, Стеван Раичковић, упр. др. добара у пензији. Задружна штедионица није заживјела због тога што су задруге сматрале да им она неће бити потребна, тим прије што се тада појавио Закон о земљорадничком кредиту. АЈ. 65-1376/2360, Уверење поглаварства среза подгоричког од 23 IX 1924, бр 13992; Исто, Иницијатори – Министарству трговине и Индустије 24 IX 1924, Исто, Правила задружне штедионице ад у Подгорици, Исто, Радуле Радовић – МИТ-у 15. X 1925.

ва,¹⁷ а није погађао само сељаке у Црној Гори. Иницијативе о олакшању положаја сељака путем отписа дијела дугова, или на неки други начин, потицале су, углавном, из Србије. Уосталом, преовладало је становиште да ово питање не треба рјешавати аутономно, већ у склопу осталих питања којима је дефинисана „привредна криза”.¹⁸ Актуелизација Закона о раздужењу сељака и иницијатива појединих народних посланика (Настас Петровић, К. Тимотијевић, М. Тупањанин) био је сигнал за поједине новчане заводе да престану са издавањем зајмова сељацима¹⁹ и то, баш, у периоду неколико узастопних неродних година у Црној Гори. Сељак је на тај начин био у потпуности препуштен индивидуалним зеленашима. С друге стране, непрестано слабљење платежне моћи сељака као најбројнијег социјалног слоја директно је утицало и на положај трговаца, занатлија и варошке привреде уопште. Истовремено, најзаинтересованији за отплату сељачких дугова биле су банке и појединци, који су давали зајмове. И њих је забрињавало сиромашење сељака, не због њих већ због свог новца који је требало повратити. Иако је проблем задужења сељака био актуелан и прије 1929. године, прецизнији подаци о том проблему сређени су тек нешто касније. Према анкети Аграрне банке на читавом подручју Југославије 1932. године било је 709.525 сељачких дужника, који су дуговали 6.982 милиона динара. Економски историчари оцјењивали су да то није био тако високи дуг у односу на годишњи доходак од пољопривреде и сточарства.²⁰ Према истом извору пољопривредно задужење Црне Горе износило је 496 милиона динара, или 7,1% читавог задужења пољопривреде Југославије, док је њен удио у вриједности биљне производње био 0,30%, а у укупном дохотку свих врста сточарства 1,44%. Ради сагледавања овог проблема у Црној Гори напоменимо да је Словенија имала 18,6% југословенског задужења (1290 милиона динара) а њен удио у

¹⁷ О задужењу сељака у Црној Гори. Види: Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912)*, 165-187; Милан Ј. Комадинић, *Проблем сељачких дугова*, Београд 1934, 15.

¹⁸ Види: Др Светислав Предић, *Ликвидација сељачких дугова*, СКГ 22 (1927), 605-613; Станко Даниловић, *Раздужење сељака*, Записи 1928, 316-318; Станко Даниловић, *Мораторијум сељачких мјеница*, Банкарство 9, 1926, 428/111; Милан Ј. Комадинић, *Проблем сељачких дугова*, 71-78.

¹⁹ АЈ, 65-1338/2322, Извјештај и закључни рачуни за пословну 1928. годину, Никшићка кредитна банка.

²⁰ Види: М. Мирковић, н. д. стр. 346.

жетвеном приносу износио је 7,3%. Дугови сељака у Црној Гори били су два пута већи од дугова сељака у Македонији (209 мил.), али је удио Македоније у вриједности биљне производње износио 6,3% југословенског просјека, а Црне Горе само 0,30%. Овако великој задужености сељака у Црној Гори посебно је доприносио неразвијени саобраћај, због чега су сви производи који су куповани, углавном, били скупљи него у другим крајевима Југославије, а они који су продавани били јефтинији.²¹ Према једној рачуници укупни годишњи приходи једног пољопривредног становника у Црној Гори износили су 1080 динара, или око три динара дневно.²² Према тој рачуници бруто приход пољопривреде Црне Горе износио је око 375 милиона динара. То значи да је укупно задужење било веће од укупне вриједности годишње производње, чиме се исказује степен економске неспособности сељака да врати своје дугове.²³

Према подацима Милана Комадинића у Црној Гори је било 45,6% задужених домаћинстава (више су била задужена само домаћинства у Херцеговини, 46,37%). На једног дужника долазило је 11.276,50 динара, односно 2.735,60 динара по хектару укупне површине, или 7.115,53 по хектару обрадиве земље.²⁴ Сељак у Црној Гори више је дуговао „трговцу него банкама”.²⁵ Банкарци су, с друге стране, гледали на овај проблем из угла својих интереса, прије свега у контексту могућности њихове наплате. Тако се у извјештају Црногорске банке за 1933. годину наводи да је 1800 дужника дуговало око 3 милиона динара. С обзиром на то да се, углавном, радило о ситним зајмовима (испод 5.000 динара) „с задовољством” је констатовано „да су сви земљорадници као дужници нашег завода врло уредни осим оних из имућнијег дијела Црне Горе, који стоје под утицајем агитације разорних елемената”.²⁶

²¹ Исто, 347.

²² Стеван Куколеча, *Анализа привреде Југославије пред други свјетски рат*, Београд 1956, 82.

²³ Спасоје Меденица, н. д., 82; Према рачуници ТИЗК у Подгорици укупно задужење сељака на том подручју износило је 120 милиона, или 590 динара по становнику, Према тој рачуници само за камате (просјечно 20%) годишње требало је исплаћивати 24 милиона динара, што је прелазило висину годишњег приноса подручја старе Црне Горе, Види: Извјештај ТИЗК за 1931, стр. 18-19.

²⁴ Милан Комадинић, н. д., Табела задужења по областима; 502.

²⁵ Никола Ђоновић, Захтеви... 49.

²⁶ АЈ, 95-1277/2261, Извјештај управног одбора црногорске банке о раду у 1933 години.

Дугови сељака у овој банци кретали су се од 2.886.998 динара (1934. године) до 1.926.592 (1940. године).²⁷ Никшићка кредитна банка пласирала је у земљорадничким мјеницама око 4 милиона динара. Од 2967 мјеница с краја 1935. године уредно је исплаћивано само 460.²⁸ Подгоричка банке је на сељачке мјенице пласирала 5.960.986 динара на око 1800 дужника.²⁹ Сељачки дуг у овој банци повећавао се тако да је 1936. године износио 7.243.479 динара.³⁰ Трговачка банка била је пласирала 447 мјеница у висини од 402.000 динара сељацима, а осталима 1091 мјеницу у висини од 1.793.000 динара.³¹ Земљорадничке мјенице у Бокешкој банци износиле су, према подацима за 1938. годину, 1.705.187,03 динара.³² Међутим, највећа задужења када су у питању новчани заводи била су она код Државне хипотекарне банке (1931 – 32.348.000 динара) и Привилеговане аграрне банке (16.168.375 динара).³³ Ређање наведених величина које су чиниле најмањи дио дуга сељака у Црној Гори указује да је питање задужења актуелно све до II свјетског рата, као и то да се, углавном, радило о мањим новчаним сумама и великом броју корисника. У Црној Гори сељаци су се највише задуживали код приватних лица. Тако је од укупног дуга 14,27% отпадало на ДХБ, 5,67% на Привилеговану аграрну банку – ПАБ, новчане заводе 13,05%, земљорадничке задруге 1,6% и на приватна лица 65,40%.³⁴ Према томе 2/3 сељачких дугова било је у рукама зеленаша, најчешће датих уз ријеч. За државу и правни инструментариј којим је рјешавано ово питање ти дугови, практично, нијесу постојали.

Натјерана економским невољама сељака, чији су дугови новчаним заводима били покривени хипотеком, те желећи да спријечи пауперизацију сељака, која је настајала усљед великог броја протестираних и утужених мјеница, усљед чега је сељачки иметак прелазео у руке беземљаша, држава је настојала да правно регулише ову проблематику. Истовремено, велики утицај банкарских кругова, заинтересова-

²⁷ Исто, Табеларни преглед старих рачуна.

²⁸ АЈ, 65-1338/2322. Никшићка кредитна банка – МИТ-у 2. V 1935. Исто, Допис МИТ-у од 25. III 1936.

²⁹ АЈ, 65-1307/2291, Записник о прегледу Подгоричке банке. јан. 1933. 506 АЈ, 65-1307/2291, Записник о прегледу Подгоричке банке. јан. 1933.

³⁰ АЈ, 65-1376/2360, Извјештај о раду Подгоричке банке 1936. године.

³¹ АЈ, 65-1278/2262, Записник о прегледу Трговачке банке 27. VI 1933.

³² АЈ, 65-1307/2291, Извјештај о прегледу Бокешке банке Котор за 1938. годину.

³³ Извјештај ТИЗК за 1931 годину, стр. 18.

³⁴ Милан Ј. Комадинић, н. д. Табела задужености по областима.

них да поврате своја потраживања, пресудно је утицао на коначна рјешења. Тако је *Законом о заштити земљорадника* од 19. IV 1932. године проглашен мораторијум на сељачке дугове. Одгођено је плаћање дугова и извршења принудне продаје због неплаћених сељачких дугова. Првобитно је била предвиђена одгода од шест мјесеци, али је такво стање трајало све до 25. IX 1936. године. Тада је донесена *Уредба о ликвидацији земљорадничких дугова*, чији је превасходни циљ био санација банака. Дио сељачког дуга преузела је држава посредством Привилеговане аграрне банке. Дугови испод 25.000 смањивали су се сељацима на половину. Ту половину дужна је била да плати ПАБ банкама и задругама у 14 једнаких годишњих рата. Преостали дио дуга сељаци су били дужни платити ПАБ-и у 12 годишњих рата. Наплата је пренесена на пореске органе који су могли организовати принудну продају покретне и непокретне имовине сељака.³⁵ Наведеним компромисним рјешењем само је одложена агонија сељака, посебно сељака у Црној Гори, чији је највећи дио дуга био у рукама зеленаша. Сељачки дугови нијесу били равномјерно распоређени ни унутар саме Црне Горе. То се јасно може уочити из сљедеће табеле:

Табела: Задужења газдинстава³⁶

ВАРОШ	Број газдинстава			Укупна дуговања (Дин)		
	Ук	Зад	%	Дуг (Г)	Дуг (ha)*	Дуг (ha)
Андријевица	5.417	2.138	39,47	11.000,50	2.351,50	4.703,80
Бар	8.069	1.588	19,68	13.851,63	7.555,39	1.423,80
Беране	5.637	1.431	25,39	5.254,36	1.902,84	2.755,93
Бијело Поље	6.122	1.246	20,35	4.401,67	1.425,88	1.582,82
Бока Которска	7.702	2.375	30,84	12.226,20	6.752,20	10.370,30
Даниловград	4.018	2.425	61,03	11.602,50	4.400,80	15.153,30
Колашин	3.571	1.288	36,07	9.102,30	1.041,37	2.366,60
Никшић	7.355	4.027	54,75	10.779,50	315	1.706,40
Пљевља	5.786	2.368	40,93	3.151,56	482,35	646,63
Подгорица	8.631	3.540	41,01	11.826,60	5.403,50	1.207,15
Цетиње	4.872	2.411	49,49	15.482,67	5.632,14	20.706,54
Шавник	4.265	2.586	60,63	6.754,20	1.824,72	2.281,58

Легенда: Ук – Укупан
 Зад – Задужен
 Дуг (Г) – Задужен по газдинству
 Дуг (ha)* – Дуговање по хектару укупног земљишта
 Дуг (ha) – Дуговање по хектару обрадивог земљишта

Из наведене табеле уочљиво је да је проценат задужених газдинстава био највећи у Даниловградском срезу (61,03%), Шавничком (60,63%), Никшићком (54,75%) а најмања у Барском (19,68%), Бјелопољском (20,35%), Беранском (25,39%) итд. Међутим, највеће задужење по 1 ha обрађене земље било је у Цетињском срезу (20.706,54 динара), Даниловградском (15.153,30), Бококоторском (10.370,30), а најмање у Пљеваљском (646,63), Подгоричком (1207,15), Барском (1.423,80). Највеће задужење по једном газдинству било је у Цетињском срезу (15.482,67), Барском (13.851,63), Бококоторском (12.226,20). Из наведених података се види да су најзадуженији били сељаци у најпасивнијем дијелу Црне Горе, што је додатно отежава сагледавање овог проблема.

Процес продирања финансијског капитала на село, непрестана пролетеризација сељака (1935. године 70% имања изложених егзекутивној продаји остали су хипотекарној банци, јер их нико није могао купити) биле су само последице процеса започетог знатно раније и самим тим карактеристичног и за период 1918-1941.

³⁵ М Мирковић, Регулисање сељачких дугова, АПДН од 29. X 1936, 349-352.

³⁶ Табела састављена на основу података из студије Милана Комадинића, Питање сељачких дугова, Београд 1934, Табела – Зетска бановина.

